

DİNİ TUTUMLAR VE KALKINMA

Religious Attitudes and the Development

Dr.Hasan Arslan
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
hasanarslan@inonu.edu.tr.

Özet: Her dinin kendine has öğretileri vardır. Dini bilgiler ve hükümler dini tutumların bilişsel öğelerini oluşturmaktadır. Dinin insan için var olduğu düşünülürse, dinin insanı ilgilendiren her konuyla ilgilenmesi tabiidir. İslâm dini aynı zamanda kalkınmanın en önemli kriterlerinden olan: çalışmayı, tutumlu olmayı, israf etmemeyi, doğru ve dürüst olmayı, güvenilir olmayı, eğitim ve bilimi, üretici olmayı, iş birliği yapmayı, zaman ve iş planlamasını, ekonomik yönden güçlü olmayı vb. hükümlerin yerine getirilmesini de talep eder. Ancak dinin yukarıda saydığımız hükümlerine rağmen Müslümanların epey zamandan beri kalkınma konusunda bir atılım gerçekleştiremedikleri görülmektedir. Mevcut tablonun ortaya çıkmasında hangi psikolojik faktörler rol oynamaktadır? Çalışmamız bu çerçevede ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Dindarlık, Dini Davranış, Kalkınma, Şuur.

Abstract: Every religion has some principles peculiar to itself. Religious propositions and judgements constitute the cognitive elements of religious attitudes. Assuming the religion is only for human beings, it is quite naturel that religion should deal with every subject matter concerning human beings. As a religion Islam calls for working, being prudential, provident, honest, just, dependable, and it favours education and science, being productive, collaboating, planning the time and the work and being economically powerful. All of these are among the most important elements of religious attitudes. However, contrary to the above mentioned attributes Islam requires Muslims to have, we have not seen a significant leap in the field of developmend in Islamic world for a long time. This study deals with the question of what factors might have been at work in the appearance of the present situation.

Key Words: Religion, Piety, Religious Behaviour, Development, Consciousness

GİRİŞ

İnsan genelde kalkınma olarak ifade edilen bolluk ve refah içinde yaşamayı arzu eder. Ancak bu istek ve arzunun gerçekleştirilebilmesi, gösterilecek çalışma, çaba ve gayretlere bağlıdır. Dünyada hiçbir şey kendiliğinden olmayacağı için, kalkınma da kendiliğinden gerçekleşmez. Onu gerçekleştirebilecek olan varlık, kalkınma şuuru ve motivasyonuna sahip olan insanoğludur. Bilinçli bir şekilde gösterilecek uzun dönemli, yapıcı, geliştirici ve azimli çalışmalar sonucunda kalkınma sağlanabilir.

Her dinin kendine has özellikleri nedeniyle kalkınma ile ilgili söylemleri birbirlerinden farklı olabilir. Veya aynı dinin mensuplarının kendi aralarında dini anlama, yorumlama ve uygulama tarzlarına göre de kalkınmalarında farklılıklar görülebilmektedir (Katoliklik ve Protestanlıkta olduğu gibi). Noland (2003) dinî inancın ekonomik hayat, ekonomik hayattaki tutumların da büyüme hızı üzerinde etkili olduğunu düşünür. Davies (2004) de insan davranışlarında dinin rolü nedeniyle, kalkınmada dinin etkili olduğu görüşündedir.

Hz. Muhammed'in "Veren el alan elden üstündür" (Nesai, Zekat, 51, 60, 93) sözü ve Konfüçyüs'ün "*Göç alan ülkeler, göç veren ülkelere daha müreffektir.*" (Barlas, 2007; Şahin ve Doğanay, 2001, s. 81) ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Müslümanların tam olarak ne veren el, ne de göç alan ülkeler konumunda oldukları görülebilir. Adler (2008) "Dürüst bir psikolog...Yaygın işsizlik nedeniyle çaresizlik içinde boğulan insanların duruma, ailede, okulda ve toplumsal yaşamda toplumsal ilginin yayılmasını köstekleyen diğer tedirginliklere ilgisiz kalamaz" (s. 90) diyor. Biz kalkınma ile dinî tutumları bu çerçevede irdelemek istiyoruz.

Kişinin dinle ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını belirleme tarzı olarak açıklanan dinî tutumların diğer tutumları etkisi altına alarak belirgin şekilde merkezileşmesi, bireyin dünya görüşü ve çoğu davranışlarına yön vermektedir (Peker, 2008, s. 150). Kişinin dışarıdan gözlenebilen dinle ilgili herhangi bir hareketi olarak düşünülen dinî davranış, dinî tutumun bir unsurudur. Dinin insana yansımalarının boyutlarından birisi etki (bireyin diğer davranışlarına etkisi) boyutudur (Vergote, 1999, s. 29: akt, Peker, 2008, s. 32; Yıldız, 2006, s. 83-101). Dinin itikat, ibadet ve amellerle ilgili hükümleri bulunmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde insanların yaşamları boyunca yerine getirmeleri veya kaçınmaları gereken davranışların bir şekilde dinle ilişkisini kurabilmek mümkündür. Dolayısıyla bireyin dindarlığı sadece itikat ve ibadetlerle sınırlı olmayıp bütün davranışlarıyla ilişkilidir.

İnsanlarda genel bir kanaat olarak, dindar insanın sanki dünya işlerinden uzak olması gerektiği gibi (öteden beri sürüp gelen) bir anlayış vardır (Buber, 2003, s. 125). Ancak ibadetlerini yapan bir kişinin dinî

referansla, dinin emri gereği dürüst olması, verdiği sözü yerine getirmesi, ekonomik olarak 'alan el' değil 'veren el' olmak için çalışması gerekir.

Bu açıdan dindar bir kişinin ilim yapması, zamanını faydalı bir şekilde değerlendirmesi, işini en güzel bir şekilde yapması ve güvenilir olması gereği ortaya çıkmaktadır. Onun diğer insanlara karşı sevgi duyması ve hoşgörülü olması, israf etmemesi, tutumlu olması, aklını kullanması, üretici olması, helalinden zengin olması, iki günü birbirine denk olmaması, diğer insanlarla iş birliği yapması ve tembelliğe yol açmayan bir kader ve tevekkül anlayışına sahip olması gibi tutum ve davranışları da dindarlığın kapsamı içindedir. Biz dinin insan üzerindeki yansımalarını böyle anlıyoruz. Mevcut durum bizim böyle bir çalışma yapmamızın da nedenidir. Bu yaklaşımla değerlendirildiğinde dindarlık aynı zamanda kalkınmayı içinde barındıran kriterlere sahiptir diyebiliriz.

Ancak günümüzde, Müslümanların 'kalkınma' düzeyi göz önünde bulundurularak, İslam dininin kalkınmaya engel olup olmadığı sorusu zihinleri meşgul etmektedir. Biz, Müslümanlar daha önce bir gelişme ve medeniyet ortaya koydukları için, İslam dininin kalkınmaya ve ilerlemeye 'engel olduğu' iddiası üzerinde durmuyoruz. Ancak İslâm dünyasının uzun bir zamandan beri kalkınma konusunda bir atılım gerçekleştirememiş olduğunu kabul ediyoruz. Bu noktada din mensuplarının kalkınma kriterlerini ne ölçüde yerine getirdikleri ve dinî tutumların kalkınmaya ne gibi etkilerde bulunduğu önemli olduğunu düşünüyoruz. Bir iktisatçı olan Keynes kalkınmada psikolojik faktörlerin etkili olduğunu savunur. Biz de makalemizde kalkınmada önemli olan kalkınma kriterleri ve dinî tutumları din psikolojisi açısından incelemeyi amaçladık.

1. KONUNUN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için kalkınma, liberal çizgiden bazı iktisadî görüşler, az gelişmişlik algılaması ve az gelişmişlik kısır döngüsü üzerinde kısaca duracağız.

1.1. Kalkınma

Kalkınma, bir ülke halkının refah düzeyi ile belirlenir. Bireylerin refahı ise sağlık, eğitim, kültür ve sosyal ilişkilerin gelişmesine bağlı olarak tüketim (consumption) artışı anlamını taşır. Kalkınma ile kişinin maddi ve manevi yönden daha yüksek bir seviyeye ulaşması kast edilir. Refah düzeyinin yükselmesi için, yatırımlarla buna bağlı olarak üretimin ve kişi başına düşen payın artması gerekir (Özgüven, 1988, s. 153).

Ekonomik kalkınma kavramı olarak düşük bir gelir düzeyinden büyüme ve gelişme sürecine girişi ifade eder (Birdal ve Ulutan, 1992, s. 82). Ekonomik kalkınma teorisinin en önemli yönü, az gelişmişlikten (less

developed-underdeveloped) ileri duruma geçişi izah etmesidir (Hoselitz, 1960, s. 14). II. Dünya Savaşı'ndan sonra dillendirilmeye başlanan 'kalkınma' ve 'ekonomik kalkınma' kavramları çoğu zaman eş anlamda kullanılmaktadır. Kalkınma bir ülkenin refah düzeyi ile belirlendiği için refah içindeki bir toplum için kalkınmasını gerçekleştirmiş bir toplum denmektedir.

Kalkınma ile birey ve toplum, hem maddi yönden hem de kültürel yönden daha yüksek bir seviyeye ulaşır. Eğitim düzeyinin, kalkınmada önemli bir etkisi vardır. Adler yaşamının ilerlemek demek olduğunu düşünerek "Gerek çağımızın tek bir bireyi için gerekse genel olarak canlıların tümü için yaşamak demek, ilerlemek demektir" (Adler, 2008, s. 50) der. Dolayısıyla 'ben yaşıyorum' diyen psikolojik açıdan normal bir kişinin gelişmeye kayıtsız kalması düşünülemez.

Kalkınma veya gerilik konusunda *tasarruf ve tutumluluk özellikleri, yatırım türleri, enerji tüketimi, eğitim, kadercilik, müteşebbis zihniyet, rekabetçilik, sosyo-ekonomik durum, harcamalar, tüketim kalemleri ve dini etki gibi* birtakım kriterler üzerinde durulmaktadır (Vural, 1986, s. 291; Özgüven, 1988, s. 111; Barber, 1991, s. 193; Birdal ve Ulutan, 1992, s. 84, 85).

Çoğu zaman 'kalkınma' ile 'ekonomik büyüme' kavramları karıştırılır. Ekonomik büyümede, bazı bölgelerin veya tüm ülkenin gelir düzeyindeki rakamlarla gösterilen bir artış söz konusu olup herkesin gelirinde mutlaka bir artış beklenmez (Yıldırım-Özer, 2003, s. 373). Kalkınmada ise herkesin belli bir refah seviyesinden daha yüksek bir refah düzeyine ulaşması, verim artışı, gelire beraber eğitim ve kültür seviyesinin mutlaka artması düşünülür.

Büyümede bazen tabiat ve çevre şartlarının da etkisi dolayısıyla iktisadî kalkınmanın hiçbir rolü olmayabilir (Hoselitz, 1970, s. 15). Kısaca büyüme miktarla (kantitatif) ilgili, kalkınma ise hem nicelikle hem de nitelikle (kalitatif) ilgili bir kavramdır. Kalkınmada bireylerin meslek sahibi olmaları, kültür ve eğitim düzeyleri önemlidir (Şahin ve Doğanay, 2001, s. 121). Örneğin petrol zengini bazı ülkeler için, hem eğitim ve kültür düzeyi hem de gelir dağılımındaki dengesizlikler nedeniyle kalkınmalarını gerçekleştirmiş bir ülke tanımlaması yapılamamaktadır.

1.2. Liberal Çizgiden Bazı İktisadî Görüşler

Hz. Muhammed'in pazarla ilgili uygulamaları göz önünde bulundurulduğunda İslam dinin genel olarak ekonomik faaliyetlerde serbestliği esas aldığını söyleyebiliriz. Bu nedenle tüm yönleriyle tam olarak örtüşmese de liberal çizgideki bazı iktisadî görüşlerden bahsedebiliriz.

Klasik iktisadî görüşün babası sayılan Adam Smith, iktisadi gelişmelerin ancak serbest bir ortamda gerçekleşebileceğini düşündüğü için

“Milletimizi zenginleştirmek istiyorsak, insanları çalışmaları ve yaşamlarında **serbest** (liberal/özgür) bırakmalıyız” (Birdal ve Ulutan, 1992, s. 58) der. O kesinlikle devletin ekonomiye müdahalesine karşı liberal (*bırak yapsın, bırak geçsin / laissez-faire, laissez passer*) görüşü savunmuştur (Roll, 1973, s. 146; Barber, 1970, s. 49). Bu anlayışa göre devlet ekonomiye karışmamalıdır. Çünkü devletin ekonomik hayata müdahalesi gelişmeye engel olmaktadır. Smith, insanların faaliyetlerine hiç karışılmadığında bireyin kendi menfaatlerini herkesten daha iyi düşüneceğinden toplumun menfaatlerini hiç düşünmese bile “Gizli bir el” çalışmalarında onu, toplumun genel menfaatlerini korumayı sağlattıracağını düşünür (Birdal ve Ulutan, 1992, s. 58; Kök, 2000, s. 85)..

Marshall’ı önemli iktisadi araştırmalara iten gerekçe, fakirliğin nedenlerini ve fakirliği hafifletecek çareleri bulma arzusu (Barber, 1991, s. 204; Marshall, 1961, s. 712). Onun çerçevesini belirlediği piyasa sistemi büyük ölçüde olumluluklar sunmaktadır. Marshall yaptığı değerlendirmelerle, bazı durumlarda serbest piyasanın, toplumsal açıdan istenilen sonuçlar vermelerinin beklenemeyeceğini ortaya koymaktaydı (Barber, 1991, s. 204). O rekabet özgürlüğü hakkında, devlet müdahalesine taraftar görünür. Ona göre bu nevi müdahaleler serbestiye yeni imkânlar sağlar. Adam Smith’in liberal *laissez-faire* görüşünün sanayileşmiş toplumların giderek karmaşıklaşan sorunlarını çözme hususunda yetersiz kaldığını düşünür (Roll, 1973, s. 482).

Keynes’e göre psikolojik faktörlerin iktisadî sürece olan etkisi büyüktür. O iş adamlarının mizaçlarının ekonominin işleyişi açısından önemli olduğunu ileri sürer. Gerçekte sermayenin marjinal verimi önemli bir beklenti meselesiydi ki iş adamlarının ruh hallerindeki bir değişiklik faiz oranının yatırım harcaması üzerindeki etkisini kolayca yok edebilirdi (Barber, 1991, s. 253). Keynes ekonomide reel sektörün değil irreel sektörün etkili olduğunu (1930 lara gelindiğinde), irreel sektörü ise psikolojileri bozuk insanların (canavar ruhlu insanların) yönettiği görüşündedir (Özel, 2009). Keynes de Adam Smith’in liberal bırakınız yapsınlar-bırakınız geçsinler (*laissez-faire, laissez-passer*) görüşünün sanayileşmiş toplumların giderek karmaşıklaşan sorunlarını çözme hususunda yetersiz kaldığını düşünerek, hükümetin ekonomiye aktif müdahalesinin gerekli olduğunu savunur (Kazgan, 1974, s. 252).

Geleneksel iktisat teorisinin yer aldığı, klasik, neoklasik (Özel, 1997, s. 121) ve Keynesçi (Kök, 2000, s. 286; Lajugie, 1965, s. 145; Soule, 1978, s. 156) görüşlere dayalı kalkınma teorilerinde birtakım farklılıklara rağmen ortak olan yönler şöyle özetlenebilir:

1) Az gelişmiş ülkeler kendi kendilerine bir ekonomik kalkınma başlatamazlar, çünkü sosyo-ekonomik ve kültürel yapı nedeniyle geleneksel yapıyı kırmayı başaramazlar. Bunun için sanayileşmiş ülkelerin desteği gereklidir.

2) Azgelişmiş veya geri kalmış ülkelerin mevcut olumsuz durumlarından gelişmiş ülkelerin herhangi bir sorumlulukları yoktur (Turner, 1991, s. 23; Hettne, 1990, s. 47; akt.: Başkaya, 2004, s. 49)

1.3. Azgelişmişlik Algılaması

Azgelişmişlik, gelişmiş ülkelerin belirleyiciliği esas alınarak tanımlanmaya çalışılmıştır (Çataloğlu, 1971, s. 5). Dolayısıyla sanayileşmiş ülkelerdekine uygun olmayan özellikler, azgelişmiş nitelikler olarak algılanmıştır. Sanayileşmiş ülkelerde okuma-yazma bilenlerin oranı, eğitim düzeyi, fert başına düşen enerji tüketimi, sosyo-ekonomik düzey vb. kriterlerin yer aldığı bir tanımlamaya gidilmiştir. Bu yaklaşımda azgelişmişlik tanımına giren ülkelerin geri kalmışlıklarında o toplumların kültürel yapısının etkili olduğu üzerinde durulmaktadır. Avrupa merkezli bu yaklaşıma göre, ancak beyaz Anglosakson ve Protestanlar (Vural, 1986, s. 292) kalkınmaya ve gelişmeye yatkındırlar (Özgüven, 1988, s. 111). Örneğin Müslümanlar veya Uzak Doğu halkları gibi dünyanın geri kalmış azgelişmiş ülkelerinin halkları dinleri ve kültürleri nedeniyle kalkınmaya yatkın değildirler (Kuran, 2002, s. 212; Turner, 1997, s. 218). Bu ülkelerin insanlarında ekonomi bilinci gelişmemiştir (Turner, 1991, s.18).

Bazı az gelişmişlik algılamaları, geri kalmış ülkelerin kaynak donanımlarının yetersiz, topraklarının verimsiz, yer altı kaynaklarının fakir, iklim ve tabiat şartlarının kurak olmasının (geri kalmışlıkta) önemli bir etken olduğuna yer vermektedir (Dülgeroğlu, 1991, s. 29; Hatiboğlu, 1993, s. 22). Ancak bu ve benzeri görüşlerin tartışmaya açık olduğu söylenebilir. Çünkü bugün dünyanın yılda iki-üç ürün veren veya zengin yer altı kaynaklarına sahip bazı ülkelerinde açlık ve yoksulluk hüküm sürerken, Japonya gibi doğal kaynaklardan yoksun bazı ülkelerin, ekonomik bakımdan kalkınmış olmaları göz ardı edilemez.

1.4. Azgelişmişlik Kısırdöngüsü

“Azgelişmiş ülkeler, yoksul oldukları için kalkınamıyorlar, kalkınamadıkları için de yoksulluktan kurtulamıyorlar” (Birdal ve Ulutan, 1992, s. 78). Bu kısırdöngüde yoksulluk sürekli olarak kendi kendini yeniden üretir. Bir toplumda gelir seviyesi çok düşükse haliyle tasarruflar da düşük seviyede olur ve bunun sonucu olarak düşük tasarrufla, ekonomik kalkınma için gerekli olan yatırımlar yapılamaz. Yatırımların yapılamaması da yoksulluğun devam etmesine neden olmaktadır. Ancak yatırımlar için bulunamayan paralar, çok farklı bir psikolojik tutumla, bazen şatafatlı düğünlerde, eğlencelerde, törenlerde veya silah alımı için bulunabilmekte ve harcanabilmektedir (Arslan, 2008, s. 81).

Psikolojik açıdan değerlendirildiğinde gelişmiş ülkeler, Alfred Adler'in üzerinde durduğu üstünlük duygusuyla (Adler, 1977, s. 149-182; Vural, 1986, s. 291-293) az gelişmiş ülke insanlarının yeterince bilgi birikimine sahip olmadıklarına (Weber, 2005, s. 13) vurgu yaparlar. 'Az gelişmiş' ülke insanlarının kaliteli ürünler ortaya koyamayacakları tarzında görüşleri pekiştirerek, onların kendilerinden yani 'kalkınmış' ülkelerden yardım almadan kalkınamayacakları (Haberler, 1966, s. 204) görüşüne yer verirler. Kendileri için **az gelişmiş** tanımlaması yapılanların bu tanımlamayı kabullenmekle, psikolojik olarak aşağılık kompleksine girdikleri ve kalkınma sürecine **ezik** ve **yenik** bir ruh haliyle başladıkları veya hiç başlayamadıkları düşünülmektedir. Dikkat edilmediği takdirde bu konuda tanımlamayı da kendileri yapan '**gelişmişlerin**', '**az gelişmişlere**' yönelik: 'siz bir şey yapamazsınız, sizden adam olmaz vb.' telkinleri etkili olmaktadır. Art niyetli bu görüşlerin etkisi ile kendilerini az gelişmiş görenlerde bir müddet sonra '**bizden adam olmaz**, bizim ürettiklerimiz kötü onların ki iyi' görüşü hakim olmaya başlar. Geçmişte hep birlikte yaşadığımız bu süreçte: Anne sütü kötü, hazır mama iyi; zeytinyağı, tereyağı kötü, margarin iyi; yerli içecek kötü, batılının siyah şerbeti iyi, kısaca yerli üretim kötü yabancı mal iyidir, tabii ki devletin kurduğu ve yıllarca üretim yapan ve kâr eden fabrikalar da kötüdür, karalanmalıdır.

Bu bağlamda Türkiye'de 1981 yılına kadar üretimi yapılan **Anadol** marka otomobiller den bahsedildiğinde (yukarda anlattığımız az gelişmişliği kabullenenlere uygulanan psikolojik yaklaşımın etkisi ile olsa gerek) Anadolu otomobillerin kaportasını farelerin, keçilerin ve eşeklerin (Çetiner, 1996, s. 251-252) yediğinden bahsedilir. Çünkü bu otomobiller yerli üretimdir, yerli üretim ise yaramaz. Oysa **Anadol**'un yapıldığı tarihlerde Türkiye'de kullanılan bazı yabancı marka araçlar da aynı malzemeden imal ediliyordu (günümüzde de bazı otomobiller ve parçaları aynı malzemeden imal edilmektedir). Ancak ne geçmişte ne de günümüzde yabancı marka araçlar için "eşekler, keçiler yer" gibi aşağılayıcı ve alay edici sözler söylenmemektedir.

Diğer yandan benzin problemi nedeniyle yolda kalan, ancak günümüzde bile faal olarak çalışan, Türkiye'nin ilk yerli üretimi olan 1961 model **Devrim** otomobili de yıllarca alay konusu edilmiştir.

Bir müslümanın başkalarını aşağılamaya, alay etmeye hakkı olmadığı gibi kendisini ve kendi başarılarını da aşağılamaya ve alay etmeye hakkı yoktur (Kur'an, 49/11). Yukarda anlattığımız sadece iki örnek bile, aslında insanların başkalarını olduğu kadar kendilerini de şuursuzca aşağıladıkları ve alay ettiklerini göstermesi açısından aynı zamanda bir kısır döngü uygulaması olarak değerlendirilebilir.

2. KALKINMADA ETKİLİ OLAN BAZI TUTUMLAR

2.1. Tasarruf Eğilimleri

Kalkınmada tasarruf ve tutumluluk önemlidir. Kalkınma için gerekli olan yatırımların yapılabilmesi, üretimin başlatılabilmesi ve istihdam sağlanabilmesi için tasarrufa ihtiyaç duyulmaktadır. Bu süreçte gelir seviyesi düşük olanların tasarruf edebilmeleri çok zordur. Ancak tüm zorlukları aşarak gerçekleştirilebilen tasarrufların yatırıma ve üretime dönüşme garantisi de yoktur. Tasarrufların yatırım ve üretime dönüştürülebilmesi, geliri eline geçirenlere veya yönetime bağlıdır (Dülgeroğlu, 1991, s. 98).

Bu noktada insanın psikolojik durumu, kişinin dinî inançları, dini anlama ve yorumlama biçimi, kısaca dini tutum ve davranışları da belirleyici olmaktadır. Baro ve Mc Cleary (2003)'e göre dinî inançlar; tasarruf, iş ahlâkı, dürüstlük ve yeniliklere açık olmak gibi kişisel özellikleri teşvik ederek ekonomik gelişmeler sağlayabilir (s.23). Nitekim İslâm dini de tasarruf ve tutumluluğa önem vermiştir. “Ey adem oğulları, her mescide gidişinizde süslü, güzel elbiselerinizi (üzerinize) alın; yiyin için, fakat israf etmeyin; çünkü O, israf edenleri sevmez” (Kur’an, 7/31), “Onlar harcadıkları zaman ne savurganlığa saparlar, ne de cimrilik ederler. Harcamaları, bu ikisinin arasında dengeli olur”(Kur’an, 25/67).

Az gelişmiş ülkelerin fakir insanların yapabilmeleri zor olan tasarruf eğilimlerinde moral değerler, ahlâk ve din unsuru etkili olabilmektedir (Dülgeroğlu, 1991, s. 93, 98). Nitekim İslam’ın ekonomiye bakış açısına hakim olan prensiplerin en önemlilerinden birinin israf yasağı olduğu bilinmektedir. Bu yasakta, nimetleri en küçük parçasına kadar değerlendirme duyarlılığı vardır¹. Konuyla ilgili olarak dindarlık düzeyi artarken tasarruf ve tutumluluk eğilimlerinin de artıyor olması önemlidir.

2.2. Çalışmayla İlgili Tutumlar

“Bilinsin ki, insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. Ve çalışması da ilerde gösterilecektir. Sonra ona karşılığı tastamam verilecektir.” (Kur’an, 53/39, 40, 41). Hz. Muhammed de “Çoluk-çocuğunun geçimini temin için çalışan Allah yolundadır. İhtiyar ana babasının geçimi için çalışan, yine Allah yolundadır” buyurmuştur (Süyûtî, 1990, C. I, Hadis No: 2669, s. 159). Başka birçok ayet ve hadislerde de insanların çalışması teşvik edilmiştir. Burada dini kaynakların bireye içten motivasyon sağlama yönü önemlidir. İçten motivasyon ise kişiye hem daha fazla çalışma azmi verir, hem de yapılan işin severek yapılmasını sağlar. Severek yapılan bir iş de daha fazla verim sağlar.

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Hasan Arslan, *Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift Yönlü Rolü*, Dokuz Eylül Üni. S. B. Enstitüsü, Doktora tezi, 2008, s. 142.

Diğer yandan çağdaş insanın temel davranışı olan çalışmak üretmek, ruh sağlığı için zorunludur. Çalışmayan bireyin ruhsal dengesi ve düzeni bozulur (Köknel, 1985, s.185). Ortaçağ'da hıristiyan asilzadeler elle çalışmayı, her türlü insan emeği ile üretimde bulunmayı zül kabul ediyorlardı (Harrison, 1991, s. 28, 29). Eski Roma'da da çalışmak aşağılayıcı ve onur kırıcı bir davranış olarak görülüyordu.

Günümüzde ise bazı üst düzey görevlilerin bir kısım işlere yardım etmek istediklerini ama sıradan insanlar gibi çalışmalarından dolayı toplumun kınamasından çekindiklerini belirtmişlerdir (Yaparel, 2008, s. 476). Geri kalmış ülkelerin karakteristik özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkan bu psikolojik durum, çalışma ile ilgili prestij meselesini ve sosyal baskıyı (social pressure) gündeme getirmektedir (Geçim sıkıntısına düşen Züğürt Ağa'ya çalışıp geçimini temin etmesi önerildiğinde 'Ben bir ağayım, çalışmam' diyordu. İş başa düşüp 'domates' satmaya başlarken ise hem sosyal baskı hem de ağalık gururu nedeniyle çok çekingendir, sesi az çıkar).

2.3. Akılcı, Yaratıcı ve Yenilikçi Tutumlar

Yenilik gelişmenin temelidir. Bir toplumda yeni metotları, yeni makineleri, yeni teşkilatlanma şekillerini denemeye istekli insanlar bulunmadıkça o toplumun ekonomisinin gelişmesi zordur.

Yaşam biçimi çocukta, çocuğun yaratma gücünden, yani dünyayı nasıl gördüğü ve neyi başarı olarak değerlendirdiği noktasından doğar (Adler, 2008, s. 41). Yani yenilikçi ve yaratıcı düşüncenin temelleri çocukluk döneminde şekillenir. Yenilik yapmak için herkesin kendisini görevli hissetmesi şarttır. İnsan eğer isterse daha iyiyi yapma potansiyeline sahiptir. Daha iyiyi aramak ve yapmak ise beraberinde gelişmeyi getirmektedir.

Diğer yandan yaratıcı düşüncenin ortaya çıkabilmesi için herkesin birbirini teşvik etmesi, asla moralini bozmaması, yüreklendirmesi ve cesaretlendirmesi gerekmektedir (Önen ve Tüzün, 2005, s. 99). Zihinsel yeteneklerin geliştirilmesinin en önemli koşulu merak duygusunun uyandırılmasıdır; ancak bireyin merak duygusu, cesaretinin kırılması ve yenilgi korkusuyla törpülenmektedir (Adler, 2009, s. 171, 172). Bu konuda insanların duygularına hitap eden cesaretlendirici, kendine güveni arttırıcı sözler ve müziğin de yararlı olabileceği üzerinde durulmaktadır (Örneğin Malatya yöresine has müziklerin yöre insanlarının orijinal ve yaratıcı düşüncelerini geliştirdiği düşünülmektedir).

Maslow'a göre, gerçek anlamda fizyolojik, güvenlik, sevgi, saygı, zihinsel, estetik gibi ihtiyaçlarını (belli bir sıra içinde) karşılayabilen insanların ulaştıkları son nokta kendini gerçekleştirme düzeyidir. Kendini gerçekleştirebilmiş insanın en önemli özelliklerinden biri yaratıcı olmaktır (Schultz ve Schultz, 2002, s. 607; Köknel, 1985, s. 187).

“...Allah pislîği (azabı ve rezillîği), akıllarını kullanmayanlara verir.” (Kur’an, 10/100) ayetiyle aklını kullanmayanların birçok sıkıntılara maruz kalacakları vurgulanmaktadır. Diğer yandan dinin korumayı hedeflediği değerlerden birisi ‘akıl’ dır. Ancak insanların (birtakım amaçlarla) akıllarını giderici mûskiratlar kullanmaya zorlandıkları da olmaktadır².

Konuyla ilgili olarak Arslan (2008) katılımcıların nerdeyse tamamının akılcı ve yaratıcı düşüncüyü desteklediklerini belirlemiştir (s. 154). Tabii ki bu destek sadece dille belirtilen bir niyetten ibaret mi? Yoksa akıl gerçekten üst düzeyde kullanılıyor mu? Bizim açımızdan insanların bu konudaki olumlu niyetlerinin de önemli bir başlangıç ve veri olduğunu belirtebiliriz.

2.4. Zamana Değer Verilmesi

İslâm dini, Müslümanların zamana önem vermesini istediği için, bazı ayetler zamana yeminle başlar. Namaz ibadetinin şartlarından birisi vakittir. Kişinin günlük hayatını ve iş hayatını planlaması, işe vaktinde başlaması, işyerinden vaktinden önce ayrılmaması zamana önem vermeyi gerektirmektedir. Günümüzde artık zamana değer vermeyen toplumların kalkınması düşünülemez.

Önceliklerin yokluğu, yetki devretmeme, bilgi yoksunluğu, yetenekli eleman yokluğu, bozuk iletişim, öz disiplin yokluğu, karşısındakini dinlememe, başkalarını suçlama, uzatılan telefon konuşmaları vb. ‘**zaman tuzakları**’ olarak değerlendirilmektedir.

Doğu’da zamanın ve buna bağlı olarak günlük hayatın çok yavaş ilerlediği, buna karşılık Batı’da zamanın ve hayatın hızlı aktığı gerçeği bilinmektedir. “Doğu ülkelerinin insanları deyince yavaşlık ve ağırlık akla gelmektedir. ‘Muslims are slowly slowly’-Müslümanlar yavaş yavaşlırlar” (Turgut, 1993, s. 119). “Geçen zamana değer vermeyen, işlerin bitimini tarihe veya saate bağlamayan Asyatik kültürler yavaşlığı, gecikmeyi, ertelemeyi de algılamakta zorluk çekmektedirler” (Sekman, 2004, s. 39).

Türkiye’de dindarlık düzeyi ile zamana verilen önemin de artıyor olması ekonomik gelişme açısından olumlu bir göstergedir (Arslan, 2008, s. 157).

2.5. İşe Verilen Önem

İnsanî düzeyde hayat, iş olmadan düşünülemez (Schumacher, 1999, s. 15). Yapılan işin para kazanmanın yanında ruh sağlığını koruma veya ruh sağlığına kavuşturma fonksiyonu da vardır. Çoğu zaman insanların işlerini

² Bazı uzak doğu ülke insanları kendilerini yüzyıllarca **uyutan, akıllarını uçuran afyonu** artık içmiyoruz deyince **afyon isyanı savaşları** yapılmış o zamanın emperyal güçleri afyon içmeye isyan eden ülkelerin kıyı şehirlerini **top ateşine** tutmuşlardır.

iyi yapmaları istenir. Ancak bir kişinin işini iyi yapabilmesi için, önce onun yapacak bir işinin olması gerekir.

İşsiz kimseye hürriyetten söz edilemez. Bir toplumda işsiz kişilerin oranı fazla ise hürriyetten yoksun olan bu kişilerin çokluğu toplum için tehdit oluşturur. Kısaca birçok işlevi olan ‘iş’, psikolojik açıdan kişinin kendini gerçekleştirebilmesi için önemli bir aktivite olma özelliği taşımaktadır.

Türkiye’de *dinî tutum ve davranışlarla işe verilen önem arasında pozitif* bir ilişki bulunmuştur (Arslan, 2008, s. 160). Ancak halk arasında tekrarlanan; bu işten vazgeç, niye kendini yoruyorsun? İş çıkarma! İşin var mı? Derdin var. Bu işin sonu yok (Demirkıran 2002, s. 155) gibi bazı sözlerin, bireyin iş konusunda olumsuz tutumlar edinmesine yol açabileceğini söyleyebiliriz

Diğer yandan ‘sosyal çevrenin’ herhangi bir iş konusundaki ‘zor’, ‘eziyet’ ve ‘kolay’ gibi değerlendirmeleri o işte çalışanlar üzerinde olumsuz bir önyargıya neden olabilir. Çünkü önceden ‘zor’ veya ‘eziyet’ olarak belirtilen bir iş, bireyde psikolojik açıdan kazanılmış çaresizliğe yol açabilir.

2.6. Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Verilen Önem

Ülkelerin kalkınmasında eğitimin, yüksek nitelikli insan gücü sayısının o ülkelerin kalkınma düzeyini gösteren en önemli kriterlerden biri olduğu kabul edilmektedir. Ancak kalkınma ve ilerleme için gerekli olan eğitim kurumları dikkat edilmezse gelişmeyi durdurmak için de kullanılabilir. Örneğin okullardaki bireysel ve sistematik yanlış eğitim uygulamaları sonucunda başarısız olan öğrencilerin başarısızlıklarına kendilerinin de inandırılması ve bunun hep böyle gideceğini kabullenmeleri (Adler, 2009, s. 169) gibi. Oysa “Çocukları eğitirken yapılması gereken şey, onların moralini güçlendirip ilgi kapsamlarını genişletmek, yaşamı anlayış tarzlarıyla kendi kendilerinin önlerine koydukları sınırlamaları ortadan kaldırmaktır (Adler, 2009, s. 168).

İslâm dünyasının bir zamanlar ekonomik olarak Batı’nın ilerisinde olması, bilimsel ve teknolojik yenilikler açısından önde olması ile gerçekleşmişti (Kuran, 2002, s. 217). Ancak İslam dünyası eğitim bilim ve teknolojik gelişmeleri yeterince takip etmediği için zamanla Batı’nın gerisinde kalmıştır. Çünkü nicelik bakımından düşünüldüğünde bile Batı’da giderek artan bilim adamları sayısına göre İslâm dünyası yeterince bilim adamı yetiştirememiştir. (Döğen, 1987,s. I-VII; Kuran, 2002, s. 217; Atay V, 1995, s. 29-33). Diğer yandan matbaanın uzun yıllar yasaklanması ile bilimsel ve teknolojik gelişmelerin takip edilememesi gibi birtakım nedenlerle de Batı ile aramızdaki fark giderek açılmıştır.

Günümüzde ise Müslümanların tutum ve davranışlarının eğitim, bilim ve teknolojik gelişmeleri destekler yönde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu

desteğin teorik ve pratik niteliği, üzerinde durulması gereken ciddi bir problem olarak görülmektedir.

2.7. Güvenle İlgili Tutumlar

Karşılıklı güven unsurunun ve güven ortamının tesis edilmesi kalkınmada çok önemli bir kriter olarak görülmektedir. Tüm Müslümanların örnek aldıkları İslam peygamberinin en önemli özelliklerinden biri güvenilir (emin) olmasıdır. O bu özelliğini Mekke'den Medine'ye hicreti öncesinde kendisinin hayatına son vermek isteyen müşriklerin dahi emanet ettikleri değerli eşyalarını (hz. Ali'yi görevlendirerek) sahiplerine teslim etmek suretiyle göstermiş (Berki ve Keskiöğlü, 1959, s. 180, 181; İslam Ansiklopedisi, 1967, c. 5, s. 476) ve hiçbir zaman güvenilirliğini sarsacak bir davranışta bulunmamıştır.

Karşılıklı güven duygusunun ortadan kalkması bireyler ve toplum arasındaki dayanışmanın önündeki en büyük engellerden birini oluşturmaktadır (Fukuyama, 1998, s. 37-38).

Dünya Değerler Araştırması verilerine göre Türkiye'de başkalarına güven unsurunun 1991 yılında % 10 ve 1997 de % 6.5 oranıyla 43 ülke arasında en alt sıralarda olduğu belirlenmiştir (Dünya Değerler Araştırması, 1997; akt. Hökeleki, 2006, s. 262).

Fukuyama (1998)'ya göre, eğer bir işletmede birlikte çalışmak zorunda olan insanlar, ortak ahlâki kurala uygun olarak hareket ettiklerinden dolayı birbirlerine güveniyorlarsa, o işi yürütmenin maliyetinin daha az olacağı için böyle bir toplumun, organizasyonel yenilikler getirme potansiyeli yüksektir (s. 38, 42).

Başkalarına güvensizliğin aşırısı psikolojik açıdan paranoid kişilik bozukluğu olarak ortaya çıkabilmektedir. Bu durumdaki kişiler "Başkalarına güvenmezler, onların bütün davranışlarından anlam çıkarır, yorum yapar, kuşkuya düşerler, başkalarına kızar, kin beslerler...(güvensizlik) sosyal işlevselliği önemli ölçüde etkiler (bozar)." (Saygılı, 2006, s. 156).

Ancak günümüzde başkalarına güvenin azalmasını göz önünde bulundurarak, biz her zaman güvenilmez bir toplumuz, yargısına da varmamak gerekir. Çünkü daha çok yakın sayılabilecek tarihlere kadar Türk toplumunun güvenilir olduğu bilinmektedir. Bu tespiti Güngör (2003)'ün bazı yabancı gözlemcilerin ağzından aktardıklarına dayanarak yapıyoruz. "...Memleketin hususiyetlerine iyice vakıf olan Eskişehirli büyük bir patiska imalatçısı, bana tecrübelerinin kendisine şunu öğrettiğini söyledi; Bir Türkle mi iş yapacağım, mukavele yapmaya lüzum görmem, sözü kâfidir...(Korte, Les Armeniens en Anatolie, 62-63)", "Bu muazzam payitahtta dükkâncı herkesin bildiği namaz saatlerinde dükkanını açık bırakıp gittiği ve geceleri evlerin kapıları alelâde bir mandalla kapatıldığı halde, senede yalnız dört hırsızlık vakası bile olmaz (Ubicini, 1855)", "Türklerin namuskârlıktan

ayrıldıklarını hiç görmedim... (a. del la Motreya, 1727)”, “Namuskârlık Türk tüccarının mümeyyiz vasfıdır... Türk köylerinde hayatın masumiyetiyle örf ve adetlerin sadeliği pek şayanı dikkattir ve hilekârlıkla dolandırıcılık oralarda hiç bilinmez (Th. Thurnton, 1812)”... (Güngör, 2003, s. 144- 146).

Sonuç olarak Türkiye’de *güvenle* ilgili sürecin, fazla da uzun sayılmayacak bir zaman içinde nasıl olumsuz bir yönde işlediği, psikolojik açıdan ayrıca ele alınması gereken bir konudur.

2.8. Müteşebbislik Zihniyeti

Az gelişmiş ülkelerde bireylerin müteşebbis zihniyeti gelişmemiştir. Bu gibi ülkelerde ortaya çıkan bazı müteşebbis kimselere, toplumun düzenini bozan, kendine ait olmayan işlere burnunu sokan kimseler olarak bakılmaktadır (Alexander, 1964, s. 117). Gelişmiş ülkelerde müteşebbis zihniyete önem verilir. Ayrıca müteşebbis zihniyetin oluşması ve desteklenmesinde dinî tutum ve davranışların etkisi üzerinde de durulmaktadır. Örneğin gelişmiş Batı’da Katoliklikle Protestanlık arasında müteşebbislik açısından fark olduğu ve Protestan olan bölgelerde müteşebbislik zihniyetinin daha fazla geliştiği vurgulanmaktadır (Delacrois ve Nielsen, 2001). Türkiye’de ise dindarlık düzeyi arttıkça müteşebbislik zihniyeti düşüş göstermektedir (Arslan, 2008, s. 169).

Kalkınma, iyi eğitilmiş, dinamik müteşebbislerle gerçekleştirilebileceğinden, ekonomik gelişmede müteşebbis zihniyetin çok önemi vardır (Vural, 1986, s. 291). Türkiye’de müteşebbis zihniyetin neden gelişmediği sorunu önemli bir sorundur. Bu soruna Sekman (2004) psikolojik bir yaklaşımla cevap verir: öğrenilmiş çaresizlik hissi, başarısızlık korkusu ve başarılı olmayı defalarca denemiş; ama her teşebbüsünde başarısızlığa uğramış olanların ya da kitlelerin geliştirdiği *ben yapamam, başaramam, bir daha deneyemem* duygusuna kapılmak, müteşebbislik zihniyetini olumsuz etkilemektedir (s. 50).

Altun (2001)³ ise sorunu devlet-müteşebbis ilişkileri açısından değerlendirerek, devletin mevcut müteşebbisleri (bile) yok etmeye çalıştığı görüşüyle açıklar (s. 439). Biz de Altun’un bu görüşüyle ilgili olarak 1930’larda Türkiye’nin önemli iş adamlarından olan Nuri Demirağ örneğini vermek istiyoruz. Birçok sahada yatırımları olan Nuri Demirağ, aynı zamanda Türkiye demiryollarının önemli bir bölümünü de gerçekleştiren tam bir müteşebbidir. Demirağ daha sonra havacılık okulları açmış, havacı gençlerin yetişmesini sağlamıştır. O Türkiye’nin ilk uçak fabrikasını açmış ve Türk yapımı uçakları uçurmayı başarmıştır. Demirağ yapmış olduğu uçakların bir kısmını ihraç etmiştir. Ancak bir zaman sonra Altun’un

³ Demokrat Sanayici ve İşadamları Derneği Genel Başkanı

belirttiği tarzda engellemelerle karşılaşmış, iflas ettirilmiş uçak fabrikası da kapanmıştır.

2.9. Zengin Olmayı Talep Etmek

Kalkınmada bireylerin zengin olmayı talep etmeleri ve bunu gerçekleştirmek için gayret göstermeleri gerekmektedir. Ne var ki toplumda çoğu zaman zenginlik isteği normal dışı bir davranış olarak görülmekte, hatta sanki dini bir yasağın çiğnenmesi gibi değerlendirilmektedir. Esasında zengin olmayı talep etmekle kastedilen nevrotik kişinin mal-mülk edinme ya da zengin olma isteği ile karıştırılmamalıdır. Çünkü nevrotik kişi zengin olmayı, bir taraftan kendisi için yoksulluk ve sefaletle karşı güven sağlamak, bir taraftan da başkalarını bir şeylerden yoksun etme eğilimindedir (Horney, 1980, s. 182).

Bu nedenle bizim bahsettiğimiz zengin olma isteği psikolojik yönden normal bir kişi içindir. Türkiye’de dini tutum ve davranış düzeyi arttıkça zengin olma isteği azalmaktadır (Arslan, 2008, s. 173). Bu ise ekonomik kalkınma açısından istenmeyen bir durumdur. Çünkü insanlar zengin olmayı, mal mülk sahibi olmayı istemezler ve o yönde çalışmazlarsa kalkınma da gerçekleşemez. İslam dini esasında insanlara fakirliği hedef olarak göstermemiş ve yoksul bir yaşamı tavsiye etmemiştir. “Az kalsın fakirlik küfür olacaktı.” Hadis. (Acluni, s. 107; akt. İlhan, 2004, s.16; İsfehani, Hilyetü’l- Evliya, VIII,253). “Fakirlikten, kıtlıktan, zilletten ve zulmedip zulmedilmekten Allah’a sığının.” (İbn Mace, Dua, 3).

Türk din alimi Maturidiye göre dünyayı sırf dünya olduğu için sevmek ve ona itibar etmek kınanmıştır. Ancak dünyayı ahiretteki mutluluğa ulaşmaya bir araç olarak görmek, her türlü iyilik ve ibadetin başı olarak görülmüştür. Çünkü sevmek fiili, insana ait bir özelliktir ve insanın sahip olduğu varlıklara karşı sevgi duyması doğal bir davranıştır. Bu yüzden Maturudi’ye göre, karşı olunan dünya sevgisi, amaç değer haline getirilerek ahiretteki mutluluktan insanı uzaklaştıran bir dünya sevgisidir (Şekeroğlu, 2007, s.161).

2.10. Ortaklık Anlayışı

Ekonomik hayatta *birlikten kuvvet doğar* sözünün gerçekleşebilmesi ancak ortaklık kültürünün gelişmesi ile mümkün olabilir. İslam peygamberinin uluslararası ticaret yapan güvenilir bir kervan ortağı olduğu unutulmamalıdır. Ancak Müslümanlar arasında ortaklık kültürünün pek gelişmediği bilinmektedir. Konuyla ilgili olarak Mehmet Akif düşüncelerini şöyle dile getirmektedir “Bakıyorum ayrı-ayrı pek iyi adamlarız. Bizi medeniyette dünyalar kadar geride bırakan milletlerin fertleri arasında

bizdeki yükseklikler yok. Sonra bakıyorum, bir yere gelince bir içtimai heyet teşkil edemiyoruz. Çünkü o terbiyeden mahrumuz” (Kabaklı, 1972, s. 112).

İslamiyet ortaklığı teşvik etmiştir. Ebû Hureyre’den rivayetle Hz. Muhammed: “Allah (c.c) buyurdu ki: Ortaklardan biri, arkadaşına hıyanet etmediği müddetçe ben iki ortağın üçüncüsüyüm. Ama birisi diğerine hıyanet edince aralarından çekilirim.” (Ebû Dâvud, Sünen, büyü’ 26, hadis no. 3383) demiştir. Allah’ın bu hitabının, dürüst ortaklar için psikolojik anlamda önemli bir motivasyon kaynağı olabileceğini düşünüyoruz. Ancak günümüzde Müslümanlar arasında beraber iş yapma anlayışının yeterince gelişmemiş olduğu bilinmektedir. Adler başkalarının çıkarlarına saygı göstermeyen ve başkalarını sömürülecek nesnelere olarak gören bir kişilik yapısının şımartılmış çocukluk döneminden kaynaklandığı üzerinde durur (Adler, 2008, s. 326). Bu duygulara sahip olan bireylerin haklarına razı olmaları, başkalarının haklarına saygı göstermeleri düşünülemez. Dolayısıyla ortaklık ilişkileri zedelenir. Oysa ‘Birlikte rahmet, ayrılıkta azap vardır’, ‘Bir elin nesi var iki elin sesi var’

2.11. Gereklî Düzeyde Tüketim

Kalkınmada tasarruf, yatırım ve üretim gibi tüketim de önemlidir. Çünkü çağdaş toplumlarda tüketim seviyesi, ekonomik kalkınmanın başlıca motive edici gücü ve göstergesi olarak kabul edilmektedir (Meguire, 2004, s. 258; Sekman, 2004, s. 44).

Kur’an-ı Kerim tüketim konusunda Müslümanların uymaları gereken hükümünü şöyle belirtir, “Onlar harcadıkları zaman ne savurganlığa saparlar, ne de cimrilik ederler. Harcamaları, bu ikisinin arasında dengeli olur”(Kur’an, 25/67).

Alman iktisat bakanı Ludwig Erhard (1950’li yıllar), “Hiçbir millet ürettiğinden daha fazla tüketemez.” görüşüyle Almanya’nın eline geçen bütün kaynakları üretime aktarmış tüketimi ise üretimin üzerine çıkarmamıştır (Birdal ve Ulutan, 1992, s. 119).

Modern iktisadî görüşe göre tüketimin gösterişe dönüşmesi yani gösteriş amacıyla yapılan tüketim (conspicuous consumption veya demonstration effect) iktisadî gelişmeyi önler. Sermaye birikimini engeller. Genellikle gösteriş tüketimi lüks harcamalar şeklinde gerçekleşir. Lüks mallar ise daha çok dış alımlarla gerçekleştirildiğinden kalkınma için gerekli olan döviz israf edilmiş olur (Zaim, 1995, s.312).

Günümüzde birey ve toplumun devamlı olarak lüks tüketime yönlendirildiği gözlenmektedir. Nitekim birey her türlü iletişim vasıtasıyla, dışarıdan uyarıcı olarak, **üret sat** komutu almazken devamlı **tüket at!** Komutu almaktadır.

2.12. Kader ve Tevekkül Anlayışı

Cebriye'nin bütün sorumluluğu Allah'a yükleyen yaklaşımına karşı, mutezile insanın sınırsız bir irade hürriyetine sahip olduğunu ve kendi fiillerini kendisinin yarattığını savunmuştur (Çağatay ve Çubukçu, 1976, s. 111, 134; Arslan, 2000, s. 134-143). Ehli Sünnet ise kişinin ne her şeyi kadere bağlayan, ne de karşılaştığı her şeyi kendi çabası ile halledebileceğini kabul eden bir kader anlayışını savunur (Fığlalı, 1996, s. 54-83; Kök, 2003, s. 91).

Adler (1977)'e göre, bir kısım insanlar dine sığınarak öteden beri sürdürdükleri davranışları devam ettirmekte, sızlanıp durmakta, devamlı olarak kendilerine acımakta ve çektikleri acıları da Tanrı'ya yüklemeye kalkmaktadırlar. Adler'e göre böyle insanların işleri güçleri sadece kendileriyle meşgul olmaktadır. Böylece, onlar, Tanrı'nın kendilerine yardım etmekten başka yapacak bir işi olmadığına ve onların her hareketinden sorumlu bulunduğu inanmaktadırlar (s. 219). Biz de Adler'in bu görüşünü, kaderciliğin bir psikolog tarafından tarif edilmesi diye düşünebiliriz.

İslam tarihine baktığımızda kadercilikle ilgili çeşitli örneklerle karşılaşırız. Bir defasında "Bir bedevi Resulullah'a gelip devesini mescidin kapısına başıboş ve bağırsız bir halde bırakmış ve bununla, koruması için Allah'a tevekkül ettiğini söylemişti. Bunun üzerine, yüce Peygamber ona, *deveni önce bağla sonra tevekkül et*" (et- Tirmizi, Kıyamet, 60, Kardavi, 1988, s. 55) demiştir.

"Biri Hz. Ali'ye uyuz katırını getirmiş 'Ya Ali, buna bir okusan' demiş, Hz Ali 'hiç bir dua buna süreceğin şaptan daha etkin değildir' demiş" (Sayar, 2005, s. 203).

Hicri 3. yüzyılda yaşayan Ebu Ali Şakik kendisine yol arkadaşlığı yapan bir Mecusi'nin ne iş yaparsın sorusuna ticaretle uğraşıyorum cevabını verir. Mecusi; şayet kısmetin olmayan bir rızık peşinde koşuyorsan, kıyamete kadar peşinde koşsan bile onu elde edemeyeceksin. Yok eğer nasibin olan bir rızık peşinde koşuyorsan, onun için de koşmana ve dolaşmana gerek yok, zira mutlaka o seni bulur dedi. Şakik bu sözü işitince daha da uyandı, dünyaya karşı kalbinde bir soğukluk hasıl oldu (Attar, 1984, s. 267, 268).

Şakik'le ilgili bu olaya farklı bir açıdan bakıldığında bir müslümanın (tasavvuf ehlinin) dünyayla, rızıkla ilgili görüşünde yani dünyadan el etek çekmek konusunda bir **mecusin** etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Şakik'e **rızık peşinde koşmamayı** telkin eden mecusi'nin niyetini bilemeyiz ama o zamandan bu zamana yapılan benzer telkinlerin kaynağı ve niyeti üzerinde durulması gerekir.

2.13. Doğruluk ve Dürüstlüğe Verilen Önem

Kalkınma sürecinde doğruluk ve dürüstlük çok önemli bir kriterdir. Çünkü doğruluk ve dürüstlüğün olmadığı yerde insanların birbirlerine güveni kalmaz. Güven ortamının yokluğu ise kalkınmayı olumsuz etkilemektedir. İslam dini doğruluk ve dürüstlüğe çok önem vermiştir. İslam peygamberinin dürüstlüğe her zaman değer verdiği ve bunu davranışlarıyla da gösterdiği bilinmektedir.

Hz. Muhammed'e müşrikler tarafından davasından vazgeçmesi için yapılan 'Mekke'nin yöneticisi olmak ve Mekke'nin en güzel kızı ile evlendirilme' teklifi aslında önemli bir rüşvet teklifidir. Bu teklife Hz. Muhammed'in 'Bir elime Ay'ı, öbür elime Güneş'i verseniz dahi ben davamdan vazgeçmem' cevabı herkesin ibret ve örnek alması gereken örnek bir doğruluk ve dürüstlük davranıştır.

Bir gün çarşıda gezerken Peygamber bir yiyecek yığımına elini daldırdı, eline ıslaklık gelince; "Ey satıcı bu hal nedir" dedi. Satıcı- "yağmur isabet etti ya Rasulullah" diye cevap verdi. Bunun üzerine Peygamber "Öyle ise ıslak tarafından üzerine niçin koymadın? Bize silah çeken bizden değildir, bizi aldatan bizden değildir" (Ahmed b. Hanbel,1992, c. II, s. 242; Et-Tergib v'et-terhib, c: 2 s. 571) dedi.

Konya Organize Sanayi Bölgesinde yapılan bir araştırmada; *hangi tip insanlar daha güvenilir insanlardır?* Sorusuna verilen cevaplar % 54.70 dürüst ve ahlâklı olanlar, % 29.9 dindar olanlar şeklindedir (Akgül, 1991, s. 146). Dindarlık aslında dürüst ve ahlâklı olmayı da gerektirdiği halde katılımcıların dindarlıkla dürüst ve ahlâklı olmayı birbirinden ayrı olarak değerlendirmeleri çok dikkat çekicidir. Bireyin doğruluk ve dürüstlüğe verdiği önem aynı zamanda ahlâkî değerlerini de yansıtır. Bireyin ahlâki değerleri ise onun toplumsallaşması ile gerçekleşebilir (Köknel, 1985, s. 69).

Son zamanlarda **rüşvetin** adı değiştirilerek **hediye** olarak adlandırılması ise (savunma mekanizmalarından mantığa büründürme olarak değerlendirilebiliriz) dinen haram ve gayri ahlâki bir davranış olarak nitelendirilen rüşvet gerçeğini değiştirmez.

2.14. Sevgi Unsuruna Verilen Önem

Sevgiyle yapılan bir iş ve uğraş insanın gönlük yaşamına anlam kazandırır. Sevgi ve saygıya dayanmayan hiçbir sistem devam edemez (Köknel, 1985, s. 351, 74). Duyarlı insan diğer insanları sanki bir nesneymiş gibi göremez. İnsan sevgi ve duyarlılık vasıtası ile diğer insanların subjektif olan yaşamlarında yer alır. Çünkü sevgi bir reaksiyon veya bir işlem değildir (Bonner, 2000, s. 205). Dolayısıyla kalkınma kesinlikle insanların birbirlerine karşı iyi davranmalarına bağlı olarak artar. Gerilik de insanların birbirlerine karşı kötü davranmaları sonucunda oluşur (Davies, 2004, s. 41).

Genel olarak refaha katkı sağlama potansiyeline sahip olan din, insanlar arasında karşılıklı anlayış ve dünyadaki farklı insanlara karşı saygıyı

teşvik eder (Ludwig, 1989, s. 510; akt.: Hunsberger, 1995, s. 115). Dinin insanların birbirlerini sevip saymalarını, birbirlerine karşılıklı anlayış göstermelerini teşvik etmesi güven ortamı oluşturmaya yardımcı olur.

İnsanların birbirlerine iyi davranmaları her şeyden önce samimi ve güler bir yüzle başlar. Bir Çin atasözünde “Güler bir yüze sahip olmayanlar dükkân açmasınlar” ifadesi ile ekonomi, güler yüz ve sevgi bir arada vurgulanır. İnsana bir gurur, bir değer kazandırılabilmesi için yardımseverlik, insancılık, işbirliği, yaratıcılık, özgünlük ve uyanıklık (şuur) verilmesi gerekir (Adler, 2008, s. 29).

Sevgi unsurunun önemi, onun yokluğunda daha açık anlaşılır. Dolayısıyla bazı işyerlerinde görülen mobbing uygulamalarından bahsedebiliriz. İşyerlerindeki duygusal taciz, “işyeri zorbalığı”, “yıldırma”, “işyeri fobisi” (Dökmen, 2005, s. 171) diye ifade edilen “mobbing” uygulamaları ile kurban seçilen kişiye bir haksızlık yapılırken iş yeri veriminin düşmesine yol açılmaktadır (Çobanoğlu, 2005, s. 72). Bazı iş yerlerinde, duygusal zekası yüksek olup kendini gösterenlere daha çok mobbing uygulanarak o kişilere ruh hastası muamelesi yapılabilir. Bu gibi uygulamalar ise genel olarak çalışma verimini düşürdüğü için kalkınmada kayba ve zarara yol açmaktadır.

S O N U Ç ve Ö N E R İ L E R

Genel olarak dinî tutum ve davranışlarla tutumluluk, çalışmaya verilen önem, akılcı düşünce, zaman planlaması, iş, eğitim bilim ve teknolojik gelişmeler, doğruluk ve dürüstlük, sevgi unsuruna verilen önem paralellik göstermektedir diyebiliriz. Ancak müteşebbislik zihniyeti, zengin olma isteği ve ortak iş yapma anlayışı, başkalarına güven konusunda aynı paralellik görülmemektedir. Diğer yandan insanların ekonomik kalkınma için gerekli olan tüketim harcamalarını yaptıkları ve tembelliğe yer vermeyen bir kader ve tevekkül anlayışına sahip oldukları söylenebilir.

Dindar bir kişi dünya ve ahiret görevlerini dengeli bir şekilde yerine getirmelidir. O dindarlığı gereği ibadetlerini yerine getirirken, kendi geçimini bizzat kendisinin helal ve meşru yollardan temin etmesi gerektiğinin bilincinde olmalıdır.

Zaman-zaman meşru zeminlerde de engellemeler yapılabileceği göz ardı edilemez. Toplumun itibar ettiği tüm ‘değerlerin’ istismara açık olduğu bilinmektedir. Bu nedenle gelişmeye ve kalkınmaya herhangi bir katkı sağlamayan uygulamalara dikkat edilmesi gerekir. ‘Din’ toplumun önem atfettiği bir ‘değer’dir. Dolayısıyla dinî değerler de istismar edilerek insanlar bağımlı, muhtaç veya ‘alan el’ haline getirilebilir. Örneğin ibadetleri yerine getirmek, yapılması gereken doğal bir kulluk görevidir. Ancak birey sadece ibadetlere yönlendirilirken, onun dünya ile ilgili görevlerini aksatması görmezden gelinirse, o kişinin geri kaması ve başkalarına muhtaç olması

kaçınılmaz olur. Dolayısıyla din kullanılarak toplumu zayıflatabilecek her türlü telkine itiyatla yaklaşılmalıdır.

Tarihte atalarının demir dağımı bile erittiğine inanan demirci, sanayici bir millet olan Türk milleti, hayatında demir ve çeliğe önemli bir yer vermiştir. Hatta bu önemi bir özdeşim yaparak, sevgiyle çocuklarına *demir*, *özdemir*, *kandemir*, *polat*, *çelik*, *canpolat* gibi isimler vererek yaşatmaktadır. Diğer yandan gemileri karadan yürüten, dünyanın en büyük toprakları imal eden, havan topunu icat eden, kısaca İstanbul'u kendi imal ettiği topraklarla feth eden, önemli bir rasathaneye sahip olan, dünyada ilk defa kanatlı ve tepkili uçuş denemelerini başarıyla gerçekleştirebilen bir millet sanayide, teknolojiye ve bilimsel faaliyetlerde nasıl geri kalabilir?

“İşimiz düştü mü tersâneye, yahut denize,
Mutlaka âdetimizdir, koşarız İngiliz'e.
Bir yıkık köprü için Belçika'dan kalfa gelir,
Hekimin hâzıkı (ilmine güvenileni) bilmem nereden celbedilir.
Meselâ bütçe hesâbâtını yoktur çıkarana ...
Hadi mâliyyeye gelsin bakalım Mösyö Loran.
Hani tezgahlarınız nerde? Sanâyi' nerde?
Ya Brüksel'de, ya Berlin'de, ya Manchester'de!” (Ersoy, 2006, s. 372)

Mehmet Akif'in bu mısraları yazdığı tarihlerden bu yana bilim ve teknolojiye birçok gelişmenin gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Ancak günümüzde herkes bindiği otomobili, uçağı, kullandığı telefonları, klimaları, bilgisayarları, eczanelerden aldığı ilaçları, ülkesinin savunma araç ve gereçlerini vb. neden Müslümanların yapamadığını düşünmeli ve bu durum onu rahatsız etmelidir. Yadsıma (inkâr-denial) yoluna gitmek (Köknel, 1985, s. 147) ise problemlerin vahametini daha da artırmaktadır.

Ne var ki bu duygular bir insanı rahatsız ediyor ve o bu problemleri aşma yönünde coşkulu bir arzu, istek ve çaba gösteriyorsa kalkınma ve gelişme hareketi başlıyor demektir. Biz tüm Müslümanların bu duygulardan yoksun olduğunu kastetmiyoruz. Zaten kalkınma açısından gelinen noktayı yeterli görmesek de önemli buluyoruz. Ancak gelinen bu noktadan daha ileriye gidilebilmesi için hemen şimdi harekete geçilmesi gerektiğine inanıyoruz.

Dinî tutum ve davranışların birçok noktada kalkınmaya olumlu katkı sağladığı söylenebilir. Ancak İslam dini gelişmeyi, kalkınmayı teşvik eden bir din olmasına rağmen Müslümanların kalkınmayla çelişen tutum ve davranışlarının ise dinî şuur eksikliğinden kaynaklanmış olabileceğini düşünüyoruz.

Çevre bilinciyle hareket ederek kendi otomobilini, uçağını imal eden, bilgisayar teknolojisinde ilerlemiş, bilgi üreten, bilgi çağının lider ülkesi ve

uzay araştırmalarını başarılı şekilde sürdüren bir Türkiye tasavvur edilebilir... Sen istersen bu bir hayal değildir!

KAKYNAKÇA

- ADLER, Alfred (1977), *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev.: Ş. Başar, Dergah.Yay: İstanbul.
....., (2008), *Psikolojik Aktivite*, çev.: Belkıs Çorakçı, Say Yay.: İstanbul
....., (2009), *Yaşamın Anlam ve Amacı*, çev.: Kâmuran Şipal, Say Yay. İstanbul
....., (1983), *Kişilik Bozuklukları ve Toplumsal Bütünleşme*, çev.: B. Çorakçı,
Say Yay.: İstanbul.
- AHMED B. HANBEL (1992), *Müşned. İbn Mace, Taharet*, C.II, Çağrı. Yay.: İstanbul.
- AKGÜL, Mehmet.(1991), *Sanayileşme ve Din*, Y. Lisans Tezi, Selçuk Üni. Sos. Bil.
Enst.
- ALEXANDER, Robert. J (1964), *İktisadî Kalkınmanın Esasları*, çev. A.T. Payaslıoğlu,
Türkiye M.G.T.Yay. Ankara
- ALTUN, Fermani. (2001), “2001 yılı Türkiye Ekonomisi”, *Yeni Türkiye Der.,
Ekonomik Kriz Özel Sayısı*, Türkiye Medya Hizmetleri Yay., sy. 41.
- ARSLAN, Hasan (2008), *Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift
Yönlü Rolü*, Dokuz Eylül Üni. S. B. Enstitüsü, basılmamış doktora tezi.
- ARSLAN, Hulusi (2000), *Mutezile'ye Göre İyilik ve Kötülük (Hüsn ve Kubh) Problemi*,
Erciyes Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü, Basılmamış doktora tezi.
- ATAY, Hüseyin (1995), *Kur'ana göre Arařtırmalar V:* Ankara.
- ATTAR, Feridüttin (1984), *Tezkiretü'l Evliya*, çev.: S. Uludağ, İlim ve Kültür Yay:
Bursa.
- BARBER, William. J (1970), *A History of Economic Thought*, Penguin Books.
....., (1991), *İktisadî Düşünce Tarihi*, çev.: İhsan Durdu, İstanbul.
- BARLAS, Mehmet (2007), “Başarılı Ülkeler Dışarıdan Göç Alır”. *Sabah Gazetesi*, 15
Ocak.
- BARO, Robert. J ve Mc.CLEARY, Rachel. M (2003), “Religion And Economic
Growth”, Cambridge,erişim.08.3.2007, ttp://www.nber.org/papers/w9682.
- BAŞKAYA, Fikret (2000), *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, Maki Bas.Yay.:
Ankara
- BERKİ, A. H ve KESKİOğLU, Osman. (1959), *Hatemül-Enbiya, Hz. Muhammed ve
Hayatı*, Diyanet İşleri Reislięi Yay.: Ankara.
- BİRDAL, İlker ve ULUTAN, Burhanettin (1992), *Ekonomik Kalkınma Stratejisi*,
Milliyet Yay.: İstanbul.
- BONNER, Hubert (2000), *İnsan Düşüncesini Anlama Yolları*, çev.: B. Durmaz, Emre
Yay.: İstanbul.
- BUBER, Martin 2003, *Ben ve Sen*, Çev.: İ. Palsay, İnci, Kitabiyat. Yay.: Ankara.

- ÇAĞATAY, Neşet ve ÇUBUKÇU, İ. Agâh (1976), *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara. Üni. İlahiyat. Fak. Yay.: Ankara.
- ÇATALOĞLU, Oğuz (1971), *İktisadi Kalkınma Büyüme*, Ege.Üni.İktisadi ve Ticarî Bil. Fak. Yay.: İzmir.
- ÇETİNER, Yılmaz (1996), *Otomobilin Öyküsü*, Milliyet Yay.: İstanbul.
- ÇOBANOĞLU, Şaban (2005), *Mobbing*, Timaş Yay.: İstanbul.
- DAVIES, Antony (2004), *The Role of Religion In the Economy*, International Journal on World Peace, Vol. XXI, No.2 June.
- DELACROIX Jacques- NIELSAN François, (2001) *The Beloved Myth: Protestantism and the Rise of Industrial capitalism in nineteenth- Century Europe*, the university of North Carolina Press.
- DEMİRKIRAN, Erdal (2002), *Ben Dünyanın En Akıllı İnsanıyım*, Kashna Yay.: İstanbul.
- DİNÇ, Sait (2003), *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Karahan Yay.: Adana.
- DÖĞEN, Şaban (1987), *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, Yeni Asya Yay.: İstanbul.
- DÖKMEN, Üstün (2005), *Küçük Şeyler*, Sistem Yay.: İstanbul.
- DÜLGEROĞLU, Ercan (1991), *Kalkınma Ekonomisi*, Uludağ.Üni. Basımevi: Bursa.
- ERSOY, M. Akif (2006), *Safahat*, Neşr. haz.: M.E. Düzdağ, Çağrı Yay.: İstanbul.
- FİĞLALİ, Ethem Ruhi (1996), *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, Selçuk Yay.: Ankara.
- FUKUYAMA, Francis (1998), *Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması*, çev. A. Buğdaycı, Türkiye İş Bakası Kültür Yay.: Ankara.
- GÜNGÖR, Erol (2003), *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Yay.: İstanbul.
- HABERLER, Gotfried (1957), “İktisadi Kalkınma Teorisindeki Bazı Geçer Kavramlar Üzerinde Kritik Gözlemler”, çev. Çakmak Cem, *L'indüstri*, no. 2 den derleyen ODTÜ.İdari.İlimler Fak.Yay.: Güzel İstanbul Matbaası Berk Metin, Görün Fikret, İlkin Selim(1966) *İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar*, Ankara.
- HARRİSON, Paul (1991), 3. *Dünyanın Batılılaştırılması*. çev. C. Cerit. Pınar Yay.: İstanbul.
- HATİBOĞLU, Zeyyat (1993), *Gelişme ve Türkiye İktisadi*, Beta Yay.: İstanbul
- HETTNE, Bjorn (1990), *Development Theory and the Three Worlds*, Longman.
- HORNEY, Karen (1980), *Çağımızın Tedirgin İnsanı*, çev: A. Yörükkan, Tur Yay.:İstanbul.
- HOSELITZ, Bert. F (1970), *Ekonomik Kalkınmanın Sosyolojik Yönleri*, çev.: Esin Talu Çelikkan, Yarım.Yay.: Ankara.
- HÖKELEKLİ, Hayati (2006). “Dindarlığın Bağımsız Değişkenleri”, *Dindarlık Olgusu Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, (25-26 Aralık 2004), KURAV Yay.: İstanbul.

- HUNSBERGER, B.(1995), “Religion and Prejudice: The Role of Religious Fundamentalism, Quest and Right-Wing Authoritarianism”. *Journal of Social Issues*, 51(2).
- İLHAN, Azize (2004), *Tasavvuf Dönemi Kaynak Eserlerinde Fakr Kavramı*, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Enst.
- İSLAM Ansiklopedisi (1967), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- KABAKLI, Ahmet (1972), *Mehmet Akif*, Toker Mat.: İstanbul.
- KAZGAN, Gülten (1974), *İktisadi Düşünce Veya Politik İktisadın Evrimi*, Bilgi Yay.: İstanbul.
- KÖK, Mustafa (2003), “İnsan Hürriyeti, İslâm ve Çalışma Üzerine Bir Deneme”, *Kahramanmaraş Sütçüimam Üni. İlahiyat Fak. Der. 1*, s. 85-92.
- KÖK, Recep (2000), *İktisadi Düşünce, Kavramların Analitik Evrimi*, Anadolu Matbaacılık: İzmir.
- KÖKNEL, Özcan (1985), *Kişilik*, Altın Kitap Yay.: İstanbul.
- KURAN, Timur (2002), *İslam'ın Ekonomik Yüzleri*, çev:Yasemin Tezgiden, İletişim Yay.: İstanbul.
- LUDWIG, T. M (1989), *The Sacred Paths: Understanding the Religions of the World*, Macmillan: New York.
- MALİK B. ENES (1992), *el- Muvatta'*,c.II, K. El-Cihad, bab. 13, Çağrı Yay.: İstanbul.
- MARSHALL (1961), “Principles of Economics”, C. B. Guillebaud, Macmillan (Ed.): London,
- MEGUIRE, Meredith. B. (2004), “Religion in the Modern World”, çev.: A. F. Sinanoğlu, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Der.*, sy:1
- NOLAND, Marcus (2003), İş İslam a Drag on Growth? Far eastern Economic Review;166, 42; ABI/INFORM global.
- ÖNEN, Levent ve TÜZÜN, Burak (2005), *Motivasyon*, Epsilon Yay.: İstanbul.
- ÖZEL, Mustafa (1997), *İktisat Teorileri*, İz yayıncılık: İstanbul.
-,(2009), *Konferans*, Malatya Belediyesi konferans salonu, 28 Şubat,
- ÖZGÜVEN, Ali (1988), *İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma ve Japon Kalkınması*, Filiz Kitabevi: İstanbul.
- PEKER, Hüseyin (1997), “Teknolojik Gelişmeler ve İslam Ahlakı”, *Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat. Fak. Der.*, Sayı: 9.
-, (2008), *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yay.: İstanbul.
- ROLL, Eric (1973), *A History of Economic Thought*, Faber And Faber LTD.: London.
- SAYGILI, Sefa (2006), *Ruh Hastalıkları ve Korunma Yolları*, Elit Kültür Yay.: İstanbul.
- SCHULTZ, Duane. P ve SCHULTZ, Sydney. E (2002), *Modern Psikoloji Tarihi*, çev: Y. Yasemin, Kaknüs Yay.: İstanbul.
- SCHUMACHER, E. F (1999), *Hayırlı Ekonomi*, çev.: M. Çiftkaya, İz Yay.: İstanbul.
- SEKMAN, Mümin (2004), *Ulusal Ataleti Yenmek*, Alfa.Yay.: İstanbul.

- SOULE, George (1978), *Büyük İktisatçılardan Ekonominin ABC si*, çev.: N. Muallimoğlu, Muallimoğlu Yay.: İstanbul.
- SÜYÛTÎ, EBÛ BEKİR CELÂLÜDDÎN (1990), *el-Cami u's- Sağır fi Ehadî si'l- Beşîri'n- Nezîr*, C. I, II, Daru'l Kütubil İlmiye Yay.: Beyrut.
- ŞAHİN, Cemalettin ve DOĞANAY, Hayati. (2001), *Türkiye'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Ders Kitapları A.Ş.Yay.: İstanbul.
- ŞEKEROĞLU, Sami (2007), *Maturudi'de Ahlak Problemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Enst.
- TURGUT, İhsan (1993), *Bu Toplumun Çıkmazları*, Bilgehan Matbaası, İzmir.
- TURNER, Bryan S. (1991), *Oryantalizm Kapitalizm ve İslâm*, çev.: A. Demirhan, İnsan Yay.: İstanbul.
- VURAL, Savaş (1986), *Kalkınma Ekonomisi*, Beta Basım Yay: İstanbul.
- YAPAREL, Recep (2008), *İslam ve Çalışma Hayatı Ulusal Sempozyumu*, İlahiyat Fak. Vakfi yay.: İzmir
- YILDIRIM, Kemal ve ÖZER, Mustafa (2003), *İktisat Teorisi*, Anadolu Üni. Yay.: Eskişehir.
- YILDIZ, Murat (1998), *Dinî Hayat ile Ölüm Kayısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Enst. Doktora Tezi
- YILDIZ, Murat (2006), *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, Dokuz Eylül Üni. İlahiyat Fak.Yay.: İzmir.
- VERGOTE, Antonie (1999), *Din, İnanç ve İnançsızlık*, çev. Veysel Uysal, Marmara Ü. İ. F. V. Yay.: istanbul